

Е. Ю. Грищук, асп.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
кафедра соціальної психології

МОВА ЯК ДЕТЕРМІНАНТА РОЗВИТКУ ЕТНІЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена теоретичному аналізу особливостей та характеру взаємозв'язку між мовою та етнічною ідентичністю. В результаті здійсненого аналізу визначаються такі поняття, як “рідна мова”, “етнічна мова” та “інша мова”. Здійснюється спроба проаналізувати вплив мови на формування та функціонування етнічної ідентичності особистості.

Ключові слова: мова, рідна мова, етнічна мова, етнічна ідентичність.

Самовизначення індивіда в різних соціальних групових утвореннях є центральним моментом у процесі формування, становлення та розвитку особистості. У зв'язку з цим розкриття особливостей процесу пошуку людиною свого місця в соціальному просторі є однією з найбільш фундаментальних проблем у дослідженні особистості.

Кожна людина протягом життя входить до багатьох груп, усвідомлюючи себе їх представником. Результатом ідентифікації особистості з різними групами стають численні ідентичності, сукупність яких становить цілісну соціальну ідентичність, у структурі якої важливе місце посідає етнічна ідентичність.

Усвідомлення людиною своєї належності до певного народу відіграє в її житті важливу роль та помітно впливає на відносини між людьми, тому цілком зрозумілою є необхідність визначення основних чинників розвитку етнічної ідентичності особистості. Серед безлічі етноформуєчих та етнодиференціюєчих ознак етносу одним з найважливіших, звичайно, є мова.

Мова є однією з ознак етносу, тому динаміка етномовних процесів як ніщо інше віддзеркалює особливості етногенезу. Етногенез, або становлення етнічного “Я” є складним внутрішнім процесом особистісних стосунків (взаємодії особистісних “Я”) на основі спільності життя в родині, на певній території, з певним життєвим устроєм і поступового усвідомлення спільної долі — історичної, релігійної, соціально-економічної, культурної. Цей процес мова пронизує наскрізною ланкою, оскільки вона в замкненій продуктивній системі символів нагромаджує і фіксує досвід етносу, стаючи його “найдосконалішою подобою” [6, с. 44].

Враховуючи все вищезазначене, метою даної статті є теоретичний аналіз проблеми взаємозв'язку мови та етнічної ідентичності особистості.

Взаємозв'язок мови та етнічної ідентичності є однією з основних проблем психологічного вивчення соціальної свідомості. Це пов'язано з особливим місцем мови серед основних компонентів етносу і, перш за все, з тим, що саме мова здавна розглядається як один з найважливіших чин-

ників етнічної ідентичності (В. Вундт, В. Гумбольт, М. Лацарус, Ф. де Соссюр, М. Хайдегер, Г. Штейнталь; В. Кононенко, Д. Овсянко-Куликовський, І. Огієнко, О. Потебня та ін.). Так, мова, на думку М. Лацаруса та Г. Штейнтала, які створили в середині XIX ст. одну з перших соціально-психологічних теорій — “психологію народів”, є “першим проявом” народного духу. Серію досліджень мови як одного з конкретних елементів народної психології здійснив В. Вундт, у поглядах якого ідеї психології народів отримали подальший розвиток. М. Хайдегер стверджував, що для людини світ її рідної мови — це “дім буття”, “найінтимніше лоно культури”. М. Унамуно писав, що мова — це кров духу [4, с. 43]. Глибокий аналіз взаємозв’язку мови та психологічного складу народу міститься у працях О. О. Потебні.

Ідея про зв’язок мови і етносу вперше набула оформлення як наукова теорія у працях В. Гумбольта [3]. Імпульс про значення мови в життєдіяльності та світосприйнятті етносів знайшов своє відображення у працях Ф. де Соссюра на початку XX ст., в його концепції виведено принцип: “Звичай нації відбиваються у її мові, а з другого боку, в значній мірі саме мова формує націю” [13]. Мова, на думку Ф. де Соссюра, є “водночас і суспільним продуктом, і сукупністю необхідних у суспільстві для забезпечення реалізації мовної здатності індивідами. Тісно пов’язана із багатьма галузями, вона є водночас і фізичною, і фізіологічною, і психічною” [13].

Інший аспект — наявність слів для позначення автентичного побуту та реалій. Мова не просто відображає або передає реалії цього світу, а робить їх (означувані) поняттями, прив’язуючи до реального об’єкта ознаки, зв’язки. Фактично слово є самодостатнім, оскільки містить не лише інформацію та опис слова, але ще й його оцінку. На думку автора, у мові закладене не тільки бачення світу як об’єктивний процес, але, що найголовніше, — спосіб бачення. Оскільки мова є тим, що супроводжує людину з самого початку і до кінця життя, бачення світу предків, таким чином, передається їй з перших кроків. Так, Ф. де Соссюр стверджує, що “мова як граматична система потенційно (віртуально) наявна у кожному мозку, точніше, у мозкові індивідів, адже мова неповна у кожному з них, вона існує повною мірою лише в колективі” [13, с. 34]. На думку вченого, суспільні зв’язки сприяють створенню мови і, можливо, накладають на спільну мову деякі свої особливості. З іншого боку, мовна спільність певною мірою причетна до утворення етнічної спільності.

Геніально започатковане В. Гумбольтом та О. Потебнею [3; 12] цілісне осмислення мови в контексті духовної діяльності людини й етносу, коли розвиток (чи стагнація, деградація) мови, людини й етносу розглядається як триєдиний нерозривний процес, у взаємозумовленості динаміки його складових, на жаль, з часом втратило свою цілісність, хоча окремі його сторони й продовжували досліджуватись “поаспектно” різними науковими дисциплінами — філософією, когнітивною наукою, психо- та нейролінгвістикою, соціо- та етнолінгвістикою і т. ін., що значною мірою стало негативним наслідком вузької наукової спеціалізації [10].

Про мову як чинник, що позначає та витворює етнічну ідентичність, зазначав також М. Бахтін, стверджуючи, що “слово у своїй сутності — двовимірне утворення. Воно рівною мірою визначається як тим, чим воно є, так і тим, для кого воно. Воно є саме продуктом взаємовідносин того, хто говорить, з тим, хто слухає. “У слові я формую себе з точки зору іншої людини, врешті-решт, з точки зору свого колективу. Слово — міст, перекинутий між мною та іншою людиною. Якщо одним своїм кінцем він спирається на мене, то іншим — на мого співрозмовника. Слово — це спільна для нас, співрозмовників, територія” [1, с. 156].

І. Огієнко вивчав і досліджував мову в широкому контексті культурологічних, літературознавчих, етнографічних, релігієзнавчих студій. Визначаючи самобутній характер кожного народу, властиве йому відмінне світобачення, світосприйняття, вчений своїми численними працями стверджував думку про те, що окрема мова є ознакою окремого народу, а кожен окремий народ має оригінальну, своєрідну культуру [7].

Відомий мовознавець і лінгводидакт сучасності В. І. Кононенко зазначає, що своєрідність “мовної особистості” визначається мовою, якою вона користується, національний характер формується як через національну мову, так і через спільність історичного досвіду, етнокультурних традицій, з орієнтацією на той національний ідеал, що створило українство впродовж свого існування в часі і просторі. Звернення до мовної особистості в її національній самодостатності і самоідентифікації дає новий поштовх і вносить суттєві корективи в процес вивчення рідної мови. На мотиваційному рівні мовленнєвої діяльності виявляють себе прагматичні, індивідуальні потреби і ціннісні орієнтації особистості в їх національній специфікації. Звідси видно, що мова займає важливе місце в структурі особистості людини і тісно взаємопереплетена з іншими її елементами [7, с. 428].

В останні десятиліття дослідження взаємозв'язку мови та етнічної ідентичності проводяться на різних рівнях аналізу: соціолінгвістичному, етносоціологічному, етнографічному, соціально-психологічному тощо. Предметом вивчення в них виступають: мовні атитюди, мовленнєві маркери, соціолінгвістичні стереотипи і т. ін. На різних рівнях аналізу все більша увага приділяється тому незаперечному факту, що етнічна ідентичність пов'язана не стільки з реальним використанням мови всіма членами групи, скільки з його символічною роллю у формуванні почуття спорідненості з групою і одночасно в процесах міжгрупової диференціації. Адекватне соціально-психологічне пояснення неоднозначності ролі мови у становленні та збереженні етнічної ідентичності можливе лише у міжгруповому контексті. Етнічні групи знаходяться у неперервному контакті. У поліетнічному суспільстві функціонують різні мови, і етнічна ідентичність кожної з діючих груп значною мірою зумовлена компетентністю її членів у “чужих” мовах та мірою відповідності реального та бажаного їх використання [5].

Так, у сучасній соціальній психології приналежність до тієї чи іншої етнічної спільноти вивчається, як правило, з позицій двох концепцій: 1) теорії соціальної ідентичності Г. Тешфела та Дж. Тернера; 2) моделі двох вимірів ідентичності Дж. Беррі. Нагадаємо, Г. Тешфел та Дж. Тернер ви-

сувають загальний психологічний принцип, згідно з яким специфіка групової категоризації полягає у тому, що групова ідентифікація (або усвідомлення приналежності до групи) нерозривно пов'язана з іншим когнітивним процесом — диференціацією (або оцінним порівнянням) категоризованих груп. А соціальна ідентичність у самому загальному розумінні — результат процесу порівняння своєї групи з іншими соціальними об'єктами. Саме в пошуках позитивної соціальної ідентичності індивід або група прагнуть визначитись, відокремитись від інших, утвердити свою автономність. Спираючись на теорію соціальної ідентичності, Г. Джайлз із співавторами досліджують роль мови у міжетнічних взаєминах та розробляють концепцію етнолінгвістичної життєздатності [15; 16]. В рамках цієї концепції аналізуються статус мови, її демографічні характеристики, інституційна підтримка, яка їй надається, та інші чинники, що впливають на збереження групою власної мови як життєздатного засобу комунікації. Чим вищою є реальна або сприйнята етнолінгвістична життєздатність групи, тим більшою мірою індивіди прагнуть з нею ідентифікуватись.

Модель двох вимірів етнічної ідентичності, запропонована Дж. Беррі в руслі дослідження акультурації [14], передбачає, що етнічні ідентичності зі своєю та чужою етнічними групами можуть існувати відносно незалежно одна від одної. Члени етнічної групи можуть мати як сильну, так і слабку ідентифікацію і зі своєю групою, і з групою домінуючої більшості. Сильна ідентифікація лише із власною групою у поліетнічному середовищі може бути пов'язана з тенденцією до сепаратизму, орієнтацією на окремих розвиток груп. Ідентифікація лише із чужою групою призводить до повної асиміляції, тобто прийняття звичаїв, вірувань, мови іншої групи аж до повного розчинення у ній. Сильна ідентифікація з обома групами свідчить про тенденцію до інтеграції та бікультурації. Для індивідів з біетнічною ідентичністю характерним є високий рівень компетентності як в етнічній, так і в “чужій” мові. Згідно з моделлю двох вимірів можлива слабка, чітко не виражена етнічна ідентичність з обома групами — маргіналізація. “Маргінали” відчувають почуття невизначеності, неспокою та сум'яття і демонструють неадекватну мовну поведінку у поліетнічному середовищі.

В обох підходах одним з ключових понять є зміна ідентичності під впливом соціо-культурної ситуації в суспільстві та статусів взаємодіючих груп. Реальні соціальні обставини — різка зміна статусів етнічних спільнот та мов, загострення уваги до проблем етнічної ідентичності — переконують у необхідності серйозного вивчення взаємозв'язку мови та етнічної ідентичності [5].

На сьогоднішній день проведена велика кількість досліджень, присвячених цій тематиці. У процесі ідентифікації з етнокультурними нормами певної етнічної спільноти найбільше значення має мова, яка, будучи фактором етнічної ідентичності, відображається в ній як культурні уявлення про етнічну мову. У зв'язку з цим доцільно розглянути поняття “рідна мова”, “етнічна мова”, “інша мова”. Дані поняття можуть збігатися або нести різне смислове навантаження в кожному окремому випадку.

Мова — знакова система будь-якої фізичної природи, вона виконує пізнавальну та комунікативну функції в процесі людської діяльності. Мова може бути природною та штучною. Під природною мовою слід розуміти мову, яка служить формою вираження думок та засобом спілкування між людьми. Штучна мова створюється для будь-яких вузьких потреб (наприклад, мова математичної символіки, різні системи сигналізації тощо). Мова — явище соціальне. Будучи формою існування та відображення мислення, мова водночас виступає як важливий феномен у формуванні свідомості. Мова виступає засобом фіксування та збереження набутих знань і тим самим — засобом передачі знань від покоління до покоління [11].

Проте мова не тільки засіб спілкування, а й природний резервуар інформації про світ і, насамперед, про свій народ. Так, на думку Д. М. Овсянико-Куликовського [8], дитина до засвоєння мови не має національних ознак, — вона “інтернаціональна”; із засвоєнням мови вона поступово засвоює національні ознаки навколишнього середовища; в міру її розумового розвитку починають виявлятися в її мисленні риси національного психічного складу.

Питання мови як детермінанти етнічної особистості вимагає чіткого визначення таких понять, як рідна та етнічна мова. Так, поняттям “рідна мова”, незважаючи на неточність та недостатню визначеність, позначають мову того середовища, в якому людина виросла, — мова, засвоєна людиною з дитинства і стала необхідним органом її повсякденної та вищої думки [8, 26]. Рідна мова — це мова, якою людина оволоділа першою, тобто з якою вона прилучилася до колективного мислення, увійшла до складу суспільства як його справжній і повноцінний феномен [11]. Для більшості людей світу рідна мова є єдиним засобом мислення і спілкування. Чим більше людина засвоїла понять, виражених рідними словами, рідною мовою, тим вона розумніша, розвиненіша і міцніше її національне коріння. В мові народу відображена його самобутність, своєрідність способу життя, мислення, світобачення, світорозуміння, вірування — усе розмаїття і специфіка народного буття. Саме мова індивідуалізує окремі особистості та народи, вона є засобом творення думки, мислення і пізнання. Мова, за влучним висловлюванням М. Пірена [11], є душею народу. Без національної мови ні особа, ні народ не в змозі передати свої думки, почуття іншим, а особливо наступним поколінням. Відомий психолог Л. С. Виготський наголошував, що засвоєння рідної мови відбувається неусвідомлено і мимовільно, тобто йде знизу догори, засвоєння ж другої, третьої мов відбувається іншим шляхом — зверху донизу, тобто через усвідомленість і довільність [2, с. 34]. І це підкреслює значну інтегрованість рідної мови зі сферою підсвідомого і несвідомого, коли повноцінно діють такі психологічні механізми, як навіювання, наслідування, імітація, емоційне зараження. Л. С. Виготський довів, що культурні знаки (передусім знаки конкретної мови) служать своєрідними “знаряддями”, оперуючи якими суб’єкт формує свій внутрішній світ, основними одиницями якого стають значення (певні узагальнені та когнітивні елементи свідомості) і смисли (афективно-емоційні компоненти). Саме ці значення та смисли відіграють головну роль

при утворенні міжфункціональних зв'язків між мисленням і мовленням, між мовленням і самосвідомістю особистості. Саме через засвоєння рідної мови починає формуватися етнічна приналежність людини.

Саме тому мова є вельми істотним елементом нації. Але трапляються випадки, коли люди не знають мови тієї етнічної спільності, представниками якої себе вважають, з якою ідентифікуються. Звичайно, здебільшого поняття “рідна мова” асоціюється з національною приналежністю людини. Саме тому в суспільній практиці досить часто зближують поняття “рідна мова” з поняттям “етнічна мова”. Проте етнічна мова — це мова своєї етнічної групи, яка може не збігатися з рідною [5]. Етнічна мова — це перш за все мова етносу, що є його ознакою. Етнічна мова створює основу внутрішньоетнічної нормативної єдності, обслуговує комунікацію етносу в цілому, забезпечує соціальну взаємодію і соціокультурні відносини в процесі комунікації між всіма членами етносу, що належать до різних соціокультурних прошарків. У випадку, коли деякі представники відходять від своєї етнічної мови, вона все ж зберігає роль етнічного символу і визначає внутрішню налаштованість людини на виконання етнокультурних норм, закладених у дитинстві. Так, досить відомими є випадки, коли в ролі “рідної мови” виступає не “своя”, а чужа мова, або ж вона рівномірно розподіляється між двома мовами.

Інша мова звичайно використовується в поліетнічних спільнотах як засіб спілкування з іншими етнічними спільнотами. Як правило, інша мова є лише частковим засобом закріплення власне етнічних культурних норм.

Таким чином, можна визначити, що мова являє собою поліфункціональне явище, функції якого можна умовно поділити на когнітивні, соціальні і особистісні. Говорячи про соціальні функції мови, пов'язані з етноідентифікацією, зазвичай виділяють функції мови як етнічного чинника, тобто йдеться про виділення етнодиференціюючих та етноінтегруючих властивостей мови.

Підсумовуючи, можна сказати, що вивчення взаємозв'язку мови та етнічної ідентичності показує, що мова є одним з найбільш значущих, а в деяких випадках і вирішальних вимірів етнічної ідентичності, використання мови впливає на формування та підтримку етнічної ідентичності. Навіть у випадку переходу особистості або етнічної групи в цілому на іншу мову етнічна ідентичність може залишатися досить стійкою, і, переставши виконувати комунікативну функцію, мова залишатиметься символом етнічної ідентичності. Будучи провідним чинником формування етнічної ідентичності, мова виступає носієм суспільної свідомості, є способом вираження самосвідомості особистості, передачі від покоління до покоління і зберігання інформації. Знаки конкретної мови служать своєрідними “знаряддям”, оперуючи якими суб'єкт формує свій внутрішній світ, основними одиницями якого стають значення і смисли. Вони відіграють головну роль при утворенні міжфункціональних зв'язків між мовленням і самосвідомістю. Мова формує відповідне світобачення і спосіб мислення її носіїв.

Рідна мова засвоюється з самого дитинства. За допомогою неї здійснюється первинна соціалізація і культуризація особистості, знайомство з

нормами, цінностями, традиціями свого етносу. Мова є потужним етнодиференціюючим і етноінтегруючим чинником.

Детермінантами використання рідної мови у повсякденному спілкуванні виступають статус мови, кількість суб'єктів, що розмовляють нею, та інституційна підтримка. Від цього залежить етнолінгвістична життєдіяльність групи — те, що об'єднує групу, члени якої в міжгрупових відносинах демонструють відмінності у поведінці від інших спільнот.

Враховуючи все вищезазначене, дослідження можливостей впливу мови — позитивного чи негативного — на розвиток людини та становлення її етнічної ідентичності (та й етносу загалом) важливе не тільки в методолого-теоретичному, а й в прикладному аспекті, для суспільної практики, оскільки дозволить об'єктивніше та ґрунтовніше оцінювати сучасні мовні процеси та прогнозувати їх віддалені наслідки. Враховуючи реальні соціальні обставини та мовну ситуацію в Україні, подальшу перспективу досліджень ми також вбачаємо в емпіричному вивченні взаємозв'язку мови та етнічної ідентичності, а також їхнього впливу на процес міжособової взаємодії представників різних етнічних груп у поліетнічних регіонах країни.

Література

1. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. — М., 1979.
2. Выготский Л. С. Мышление и речь / Л. С. Виготский. — М., 1982.
3. Вильгельм фон Гумбольдт. Язык и философия литературы / Вильгельм фон Гумбольдт. — М.: Прогресс, — С. 370–381.
4. Данилюк І. “Мовні конфлікти” та конструювання етнічної і національної ідентичності / І. Данилюк // Соціальна психологія. — 2005. — № 3 (11). — С. 43–51.
5. Донцов А. И. Язык как фактор этнической идентичности / А. И. Донцов, Т. Г. Стефаненко, Ж. Т. Уталиева // Вопросы психологии. — 1997. — №4. — С. 75–86.
6. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика. Нариси: [Навч. посібник для студ. вищ. навч. закл.] / В. Жайворонок. — К.: Довіра, 2007. — 262 с.
7. Кононенко В. І. Мова. Культура. Стиль / В. І. Кононенко // [Збірник статей]. — Київ: Івано-Франківськ, 2002. — 460 с.
8. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Психология национальности / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. — СПб.: Время, 1992. — 39 с.
9. Огієнко І. Українська культура / І. Огієнко. — К., 1988. — С. 239–240.
10. Пінчук О. Нариси з етно- та соціолінгвістики / О. Пінчук, П. Червяк. — К.: Вид. центр “Просвіта”, 2005. — С. 30–31.
11. Пірен М. І. Основи етнопсихології: [Підручник] / М. І. Пірен. — К., 1996. — 385 с.
12. Потебня А. А. Мысль и язык / А. А. Потебня. — Харьков, 1993.
13. Соссюр, Фердинанд де. Курс загальної лінгвістики / Фердинанд де Соссюр; пер. з фр. А. Корнійчук, К. Тищенко. — К.: Основи, 1998. — С. 32–287.
14. Cross-cultural psychology: Research and applications / [Berry J. W. et al.]. — Cambridge, etc.: Cambr. Univ. Press, 1992.
15. Giles H. The role of language in ethnic group relations / H. Giles, P. Johnson // Intergroup behavior. — Oxford: Basil Blackwell, 1981. — P. 199–243.
16. Giles H. Towards a theory of language in ethnic group relations / H. Giles, R. Y. Bourhis, D. M. Taylor // Language, ethnicity and intergroup relations. — L.: Acad. Press, 1977. — P. 307–348.

Е. Ю. Грищук, асп.,

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко,
кафедра социальной психологии

ЯЗЫК КАК ДЕТЕРМИНАНТА РАЗВИТИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ ЛИЧНОСТИ

Резюме

Статья посвящена теоретическому анализу особенностей и характера взаимосвязи между языком и этнической идентичностью. В результате проведенного анализа определяются такие понятия, как “родной язык”, “этнический язык” и “другой язык”. Делается попытка проанализировать влияние языка на формирование и функционирование этнической идентичности личности.

Ключевые слова: язык, родной язык, этнический язык, этническая идентичность.

E. U. Gryschuk, postgrad. stud.,

Kiev Shevchenko National University,
social psychology department

LANGUAGE AS DETERMINANT OF DEVELOPMENT OF ETHNIC

Summary

This article will discuss a theoretical analysis of the characteristics and specifics of the reciprocal relationship between language and ethnic identity. This analysis makes use of such concepts as “native language”, “ethnic language” and “other language”. Furthermore, this article will examine the influence of language in the formation and functioning of the ethnical identity of an individual.

Key words: language, native language, ethnic language, ethnic identity.